

УДК 378.4(477.74) "1941-1944"

В. О. Кузнецов¹, ст. викл.,**В. М. Тоцький**², д-р біол. наук, проф., зав. каф.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,

¹ кафедра ботаніки,² кафедра генетики та молекулярної біології,

вул. Дворянська, 2, Одеса, 65026, Україна

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. І. І. МЕЧНИКОВА В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РР.

На підставі вивчення архівних матеріалів Інституту архівознавства АН України, особистих архівів колишніх студентів та викладачів Одеського університету, а також свідостів очевидців, розглянуто особливості функціонування Одеського університету в умовах евакуації в м. Майкопі (Адігейська АО) і м. Байрам-Алі (Туркменська РСР). Вперше друкуються документи, що висвітлюють роботу Одеського університету у той період (1941–1944 рр.)

Ключові слова: історія, Одеський університет, евакуація

"Бойовий шлях" — вираз, яким визначають частину історії військового формування, що безпосередньо приймало участь у бойових діях під час війни.

Саме він більш за все міг би відобразити героїчний шлях колективу, тому що Університет ні на одному з етапів Великої Вітчизняної війни не був пасивним об'єктом, який евакуювали, він був активним суб'єктом, який героїчно долав всі неймовірні труднощі, кидався у "бій" і виходив переможцем.

Евакуація Одеського університету тривала більше трьох років (38 місяців) з липня 1941р. по вересень 1944 р. За цей час колектив двічі змінив місце розташування, подолав відстань більше семи тисяч кілометрів (з них близько трьохсот п'ятдесяти — морем), проїхав по територіях семи союзних республік і тричі опинявся на лінії головного напрямку бойових дій німецько-фашистських військ.

У цих неймовірно важких умовах ні на мить не припинялась навчальна і наукова робота. Кожного року університет оголошував набір студентів і здійснював випуск спеціалістів на шести факультетах.

Джерельна база, що має відношення до цього періоду історії університету, дуже обмежена. Ми вивчали архівні матеріали Інституту Архівознавства Академії Наук України, але для більш об'єктивного відображення цих подій звернули особливу увагу на пошук очевидців та особистих архівів колишніх викладачів, співробітників та студентів, які вчилися і працювали в університеті у той період. При цьому досліджено архіви, що зберігаються у родині М. П. Савчука та

Н. В. Тарнавської. В них виявлено рукописи і документи, які не вивчалися фахівцями і до цих пір не були оприлюднені [1,2] (рис. 1). Проведено бесіди та інтерв'ю з людьми, які навчалися в університеті в період евакуації: Н. В. Тарнавською, К. А. Татаріновим (студенти біологічного факультету), Ю. О. Амброз (студентка географічного факультету), а також з дочкою нині покійного ректора Одеського державного університету М. П. Савчука — Л. М. Савчук та сином проректора І. Д. Зубкова — В. І. Зубковим, які з батьками пройшли весь важкий шлях подвійної евакуації і повернулися до Одеси.

Для зручності сприймання матеріалу всі цитати перекладено на українську мову.

Віда завжди приходить зненацька, так було і в цей раз. М. П. Савчук у своїх спогадах пише: "22 червня (неділя) був чудовий літній день. Ще до схід сонця я зібрався на рибалку. Кльов видався добрим, але кращим було море. З-за обрію піднялося сонце; ніде ні хмаринки. Ранок обіцяв гарячий день. Вода тепла, море спокійне. (...) "

Але ж милуватися чудовим ранком, ласкавим морем і вдалим кльовом — довелось недовго, ми звернули увагу, що човни рибалок почали рухатися до берега. До нас наближався катер. Коли він порівнявся з нашою шаландою, пролунав голос: "Війна! Війна!" [1, с. 3,5].

Біля будинку університету і всередині зібралась велика кількість студентів, викладачів та службовців. Вони гаряче обмірковували події, від щирого серця кляли фашистів і пророкували їм загибель. На мітингу було сформульоване головне завдання колективу: "Всі сили на захист Вітчизни". Але з чого починати — ніхто не розумів...

Перший місяць війни пройшов відносно спокійно, німці нальотів на Одесу не робили, і всі заходи проводились у відносно нормальних умовах.

Значна частина студентів і співробітників була відряджена на збирання врожаю в колгоспи Одеської області; ті що залишилися, приймали участь у фортифікаційних роботах, споруджували бомбосховища і копали щілини. В університеті впроваджено цілодобове чергування. Хімічний і фізичний факультети допомагали військовій хімічній команді, що розмістилася в університеті, наповнювати газом аеростати.

Проте події розвивалися досить швидко.

Під натиском фашистів Червона армія відступала, і було зрозуміло, що Одеса вже не є глибоким тилом.

"10 липня, — як пригадував ректор університету, професор М. П. Савчук, — я звернувся до місцевої влади з проханням, щоб колектив університету та найцінніше обладнання вивезти за Дніпро (і конкретно в Бердянськ або Маріуполь). Цю пропозицію було відкинуто як безпідставну — у всіх нас було наївне уявлення, що Дніпро зупинить ворога і далі його не пустять" [1, с. 8].

Але вже через два дні (12 липня) керівників вищих навчальних закладів викликали в обком партії і запропонували негайно евакуювати професуру (саме тільки професорів). На це розпорядження реа-

гували по різному: дехто "евакуювався" за місто, щоб далеко не виїздити, інші 14 листопада на пароплаві залишили Одесу. З цим караваном, до речі, М. П. Савчук відправив і свою дружину з донькою.

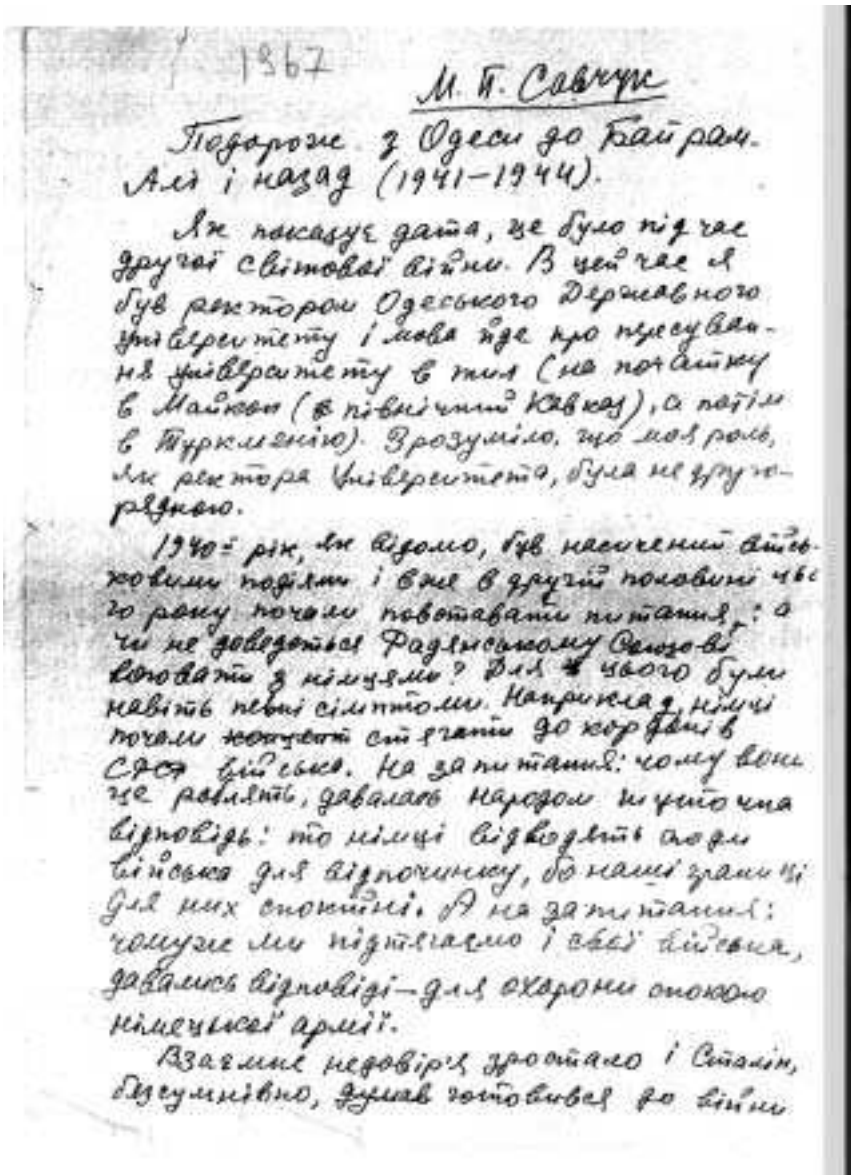

Рис. 1. Перша сторінка рукопису ректора ОДУ, чл.-кор. АН УРСР М. П. Савчука "Подорож з Одеси до Байрам-Алі і назад (1941-1944)". Оригінал (21 × 29,5), друкується вперше.

У своїх спогадах Микола Панасович пише, що "...кожен день я зв'язувався з портом, щоб довідатись про їхню долю. Перший раз відповіли, що все гаразд, а далі... далі нема жодних відомостей..., а ще далі пішли чутки, що пароплав затонув (...).

Горе-горем, а діяти потрібно, і щоб не впадати у відчай, я зі збільшеною енергією почав підготовку до евакуації університету, хоч на те жодних вказівок не було" [1, с. 18]. Тільки через місяць з'ясувалося, що аварія з пароплавом трапилася, але ж він добрався до берега, і всі люди залишилися живими.

22 липня німці почали бомбардувати Одесу. Перша бомба розірвалася в Малому провулку — недалеко від університетських споруд; вона влучила в будинок, і від нього залишилися тільки стіни, а дах і перекриття були повністю знищені. З цього дня розпочалися систематичні нальоти авіації на місто. Ці події змусили М. П. Савчука прийняти кінцеве рішення — за будь-яких обставин евакуювати університет. Його підтримав проректор Одеського педагогічного інституту Іван Дмитрович Зубков, який також наполягав на евакуації свого інституту разом з університетом. Об'єднавши свої зусилля, вони почали активно діяти.

23 липня дізналися, що уряд Української РСР знаходиться в Харкові, і вночі зателефонували до Наркомосу (Наркомат освіти). "Розмова з наркомом С. М. Бухало склалася з кількох слів: "Ви ще в Одесі?, — запитав він, — негайно будь-якими шляхами тікайте, що зможете — вивозьте в тил, негайно..." — і далі розмова перервалася... Це було перше офіційне розпорядження, хоч і по телефону. Всі розуміли, що ця фраза кинута наркомом мимохідь, не може бути підставою для евакуації, але вона стала певним приводом, щоб діяти" [1, с. 22].

Звернення адміністрації до голови облвиконкому не принесло ніяких результатів. Як пригадував М. П. Савчук: "Він розкричався, щоб не було ніяких евакуацій, німці Одеси не займуть, треба захищати місто, а не тікати". Але за підтримки першого секретаря обкому партії, який взяв на себе відповідальність і підтвердив, що нібито теж отримав розпорядження про евакуацію, заступник голови облвиконкому виписав М. П. Савчуку довідку про те, що він, ректор університету і з ним дві тисячі студентів і співробітників, евакуюються до м. Осипенко (нині м. Бердянськ, Запорізької обл.) [1, с. 27] (рис. 2).

Залізниця була вже під гарматним обстрілом, і виїхати було неможливо. Пароплавом евакуаційний комітет дозволив вивезти невелику кількість людей та не більше 10 тон вантажу, цей ліміт використали для відправки обладнання та бібліотеки.

25 липня розпочалась евакуація. Ректорат закупив вози з кіньми, на них вантажили обладнання й особисті речі, які важко було нести, а за возами рухалися люди. Так, протягом декількох днів колектив університету разом з педагогічним інститутом залишили Одесу і попрямували на схід, до Дніпра.

Коли було відправлено останній обоз, вночі з 30 на 31 липня вирушили у далеку і важку подорож І. Д. Зубков і М. П. Савчук.

Рис. 2. Довідка Одеського облвиконкому про евакуацію Одеського університету до м. Осипенко № 012 від 26.07.1941. Оригінал (16,5 × 20).

Микола Панасович пригадував: "Ми залишили порт і вийшли у відкрите море. На березі рвуться авіабомби, а в повітрі снаряди зеніток, повітря прорізають промені прожекторів, що шукають ворожих літаків. Усе це тисло на серце. З вуст присутніх на палубі лунало в адресу ворогів: "Гади! Недолюдки!" [1, с. 43].

Коли студенти і співробітники почали прибувати до Бердянська, то з'ясувалося, що місцевий педагогічний інститут, де університет мав розміститися, вже був зайнятий військовим шпиталем.

Ректор по телефону доповів наркомові про ці обставини і отримав наказ: "Рушайте у Ворошиловград і розміщуйтесь на базі Ворошиловградського педагогічного інституту. Ми сьогодні ж дамо всі розпорядження" [1, с. 59].

На звороті документу про евакуацію місцевий виконком зробив додаткову приписку, згідно якої університет повинен направлятися до м. Ворошиловград (рис. 3).

Студенти в цей час працювали на збиранні огородини і винограду в приміських господарствах — заробляли собі на їжу, з ними працював дехто з технічного персоналу та викладачів.

М. П. Савчук доручив декану фізико-математичного факультету Р. Я. Берлазі організувати прийом членів колективу, які поступово прибували, розміщувати їх, а сам з невеличкою групою (майже всі де-

кани) вирушив до Ворошиловграду. Коли вони під'їхали до педінституту, перед ними виникла знайома вже ситуація — з навчального корпусу солдати виносили парти — тут облаштовувався шпиталь [3, 4].

Щоб не гаяти часу, вони вирішили їхати до Харкова і на місці з'ясувати подальшу долю університету й визначити місце, де б можна було працювати до кінця війни. При обговоренні цього питання в Наркоматі освіти виникла ідея, яка всім сподобалася — Кубань. "Там і край багатий, і потомки запорожців. Чим не вдале місце?" [1, с. 62].

М. П. Савчук з І. Д. Зубковим із Харкова зразу ж відправились до Краснодару — готувати базу для розміщення університету.

Рис. 3. Довідка Одеського облвиконкому про евакуацію Одеського університету до м. Осипенко № 012 від 26.07.1941. (Зворотна сторона)

Відсутність зв'язку з Бердянськом призвела до того, що там виникли чутки: "Ректора нема, невідомо, куди він зник", почалася паніка. На загально університетських зборах було вирішено видати всім членам колективу довідки, з якими студенти зможуть влаштуватися в інші вузи для продовження навчання, а співробітники — на роботу. Звернулися до місцевої влади з проханням організувати ешелон, щоб виїхати за межі України, а далі вибиратися, хто куди і як зможе. Ешелон було сформовано, але в цей час надійшло розпорядження Раднаркомом України про евакуацію університету до Краснодару, і потяг було відправлено за призначенням.

У Краснодарі на той час ще не отримали розпорядження з Москви про евакуацію до них університету. Коли дізналися, що наближається

потяг з колективом Одеського університету, то до з'ясування обставин його затримали на одній із станцій. В ешелоні знов почалися мітинги, з'явилися телеграми зі скаргами, лунали стурбовані телефонні дзвінки.

Коли М. П. Савчук прибув до Краснодару і звернувся до крайового виконавчого комітету за розпорядженнями, секретар виконкому дав категоричну відповідь: "...розміщувати вас в Краснодарі не будемо, ваш колектив ще не прибув, а від нього життя вже нема (...). Керівництво вирішило остаточно, що у Краснодарі вас залишати не варто, а розмістити в Майкопі. Уже є розпорядження Майкопському облвиконкому, і це рішення погоджено з крайкомом партії" [1, с. 74].

Микола Панасович пригадував: "Ми з І. Д. Зубковим відразу направилися в Майкоп готувати базу для університету й місце для розселення людей. Нас зустрів голова Адигейської автономної області — Чамоков Аслан Хаджумарович — людина хороша і розумна. Він нас прийняв, сказав, що має розпорядження від краю, і що адигейці зроблять все можливе, щоб нас влаштувати якнайкраще. Для нас виділять найкращу школу, а також вишукають можливість для розселення людей, і ми можемо заспокоїтись" [1, с. 76]. На другий день з'ясувалося, що школа терміново зайнята військовим шпиталем. Розпорядженням Адигейського обласного виконкому Одеському університету під навчальний корпус було виділено приміщення технікуму, частину студентів розміщено в його ж гуртожитках, а всіх інших — по квартирах (рис. 4).

Рис. 4. Майкоп. Будинок в якому працював Одеський університет в період евакуації (з 09.1941 до 09.1942)

Університет розмістився швидко й без усяких непорозумінь, але Одеський педінститут, який весь час був разом з університетом, було вирішено злити з Краснодарським. Керівництво як університету, так і педінституту на такий крок не погодились, і він продовжив своє існування як своєрідний філіал університету аж до кінця війни.

Облаштувавшись на новому місці, університет оголосив набір студентів на перший курс всіх факультетів (історичного, філологічного, фізико-математичного, біологічного та географічного) [5].

15 вересня на всіх факультетах розпочався навчальний процес. Студентів було значно менше норми, багато з них пішли на фронт, а на перші курси набирати більше 25–50 студентів не було можливості.

Не вистачало навчальних аудиторій, і лише деякі лабораторії хімічного, фізико-математичного та біологічного факультетів встигли повністю підготуватися до початку навчального року.

Виникла проблема з фінансуванням університету — був повністю втрачений зв'язок з Українським урядом. Положення врятував знову ж таки Адигейський облвиконком. М. П. Савчук пише: "А. Х. Чамоков заявив, що він в кредит, на свою відповідальність, буде нас фінансувати, і ...фінансував до грудня місяця. В кінці жовтня було налагоджено зв'язок з Наркомпросом, який з частиною уряду знаходився у Ворошиловграді, але вони не мали грошей і університет передали на утримання союзному бюджету. Борг адигейцям було повернено повністю з великою вдячністю, адже вони могли від нас відмовитись, і те, що робилося, було по суті значним фінансовим порушенням" [1, с. 81].

Одеський університет у Майкопі здійснив два випуски: у грудні 1941 р. закінчило університет 81 чол., а в червні 1942 р. — 110 [5].

Одночасно з педагогічною діяльністю колектив, в міру можливостей, вирішував невідкладні проблеми області. Було налагоджено кустарне виробництво сірників, виробництво господарського мила, зубного порошку, одеколону.

Відчувалась потреба шпиталів у шовному матеріалі для операцій — і біологи почали розводити у великій кількості тутового шовкопряда, щоб забезпечити сировину для його виготовлення. Фізики і хіміки були постійними консультантами військових майстерень, в яких допомагали розв'язувати технологічні проблеми, мікробіологи допомагали харчовій промисловості — удосконалювали технології випікання хліба, виготовлення безалкогольних напоїв на базі місцевої сировини.

Хіміками університету на чолі з деканом — професором В. Д. Богатським було негайно організовано виробництво аспірину, стрептоциду та ще деяких ліків.

Геолог — доцент В. О. Горецький розпочав пошук корисних копалин. У своєму листі до академіка Д. К. Третьякова він розповідає: "Мені трохи важкувато, оскільки приходить самому вести всі геологічні дисципліни, я ж із геологів тут один. (...) Недавно закінчив розробку курсу "Військова геологія". Тепер багато часу віддаю на вивчення кор[исних] копалин Адиг[ейської] обл[асті], що необхідно для використання місцевої сировини" [6, л. 3 зв; 7].

У Майкопський період в університеті працювало 10 професорів, 16 доцентів, 24 старших викладачі, 12 аспірантів і 47 чол. допоміжного і технічного персоналу. Проте у викладачах виникала постійна потреба. Майже в кожному листі до Третьякова, який у той час працював в АН УРСР (у м. Уфі) М. П. Савчук запрошує його і просить направити до університету професорів з різних спеціальностей [8, 9, 10] (рис. 5).

Рис. 5. Лист М. П. Савчука до академіка АН УРСР Д. К. Третьякова.
Оригінал (21 × 14,5). Друкується вперше.

Наприкінці грудня 1941 року, в тиху погоду, випав сніг і рівномірно вкрив землю шаром товщиною до метра. Майкопський військовий аеродром було паралізовано. Всі, хто був працездатний (і студенти, і госпробітники, і професура) вийшли на допомогу льотчикам. М. П. Савчук пригадував: "...тут можна було побачити з лопатою в руках навіть таких вже літніх професорів, як фізик Є. А. Кирилов, біолог Ф. М. Порошко, історик М. М. Розенталь та інші. Працювали цілий день і на другий біля опівдня привели аеродром до повної боездатності" [1, с. 85].

Провадилася також значна культмасова робота: науковці читали населенню лекції з різних проблем. Особливо велика робота у цьому напрямі здійснювалась у військових частинах і шпиталях. Продовжили свою роботу спеціалізовані вчені ради, і в університеті відбулося декілька захистів кандидатських дисертацій науковцями Краснодарського краю.

"Словом, область відчула в нас корисну силу, і це ще більше об'єднало колектив університету з містом" [1, с. 82].

Закінчено навчальний рік, зроблено черговий випуск спеціалістів на всіх факультетах. У Майкопі всі прижилися досить непогано, і не хотілося рухатися у якусь невідомість. Проте в другій половині липня почала відчуватися небезпека — з фронтів надходили тривожні повідомлення.

30 липня М. П. Савчук і І. Д. Зубков (який з самого початку перебування в Майкопі був зарахований до університету на посаді проректора з адмінгоспчастини) вирушили до Краснодару, щоб з'ясувати ситуацію, яка склалася, і за необхідності добитися передислокації університету до Закавказзя.

У крайнаркомосі гостей вислухали і завідувача порадила: "Я вас і ваш університет дуже поважаю, і тому вам від душі раджу: нікому більше такого не казати. Є всі підстави вважати, що Краснодарський край німцям не буде зданий. Ми і не думаємо евакуюватися, а тому, коли ви про це ще кому скажете, то вас зарахують до страхополохів" [1, с. 100]. Голова крайвиконкому також запевнив, що Майкоп — це глибокий тил, куди Краснодар евакуює свої установи, щоб захистити їх від загрози авіа бомбардування.

"Вийшов я від голови крайвиконкому з великим полегшенням на душі. — пригадував М. П. Савчук, — А й справді, кому хочеться евакуюватися ще раз, до того невідомо куди, без належних вказівок зверху і при розірваних зв'язках з наркомосом України і з Комітетом у справах вищої школи" [1, с. 101].

3 серпня, повертаючись до Майкопа, М. П. Савчук зустрів військову частину і звернувся до її командира за порадою: "Підходжу до нього ближче — полковник. Я до нього, попросив пробачення і нашвидку розповів, хто я, куди їздив і які отримав інструкції, але, — кажу йому, — те, що я побачив по дорозі — у мене викликає занепокоєння.

Полковник гострим поглядом зміряв мене з голови до ніг, перевірив документи — я йому показав і партквиток, і довідку з фото, що

я член Одеського обкому партії, і довідку, що я ректор Одеського університету тощо. Усе це він уважно прочитав, повернув документи й каже: "Якщо не бажаєте потрапити фашистам до зубів — негайно забирайтеся з Майкопу. Рекомендую на узбережжя Чорного моря. А зараз не витрачайте часу, їдьте до Майкопу і будь-якими засобами виїздіть" [1, с. 104].

На ранок М. П. Савчук прибув до Майкопу і зразу ж звернувся за допомогою до А. Х. Чамокова. "Він задумався, а потім стукнув кулаком об стіл і каже: "Добре, беру на себе відповідальність, збирайтеся. Підготуйте необхідну документацію, в тому числі і для кожного члена колективу". Зразу ж зателефонував начальнику станції і наказав забезпечити університет вагонами" [1, с. 105].

Надвечір, 6-го серпня, ешелон, який складався з одного пасажирського вагона, кількох теплушок з нарами і двох пультів для обднання, був готовий. Вивезти все необхідне на вокзал допомогли військові льотчики, вони виділили машини, і університет за якусь годину був на вокзалі.

"Вивезли все, як кажуть, до ниточки — забули лише вивіску, і німці, коли увійшли до Майкопу, роздзвонили по радіо, що вони захопили Одеський університет" — пригадував М. П. Савчук [1, с. 106].

Група студентів, на чолі з доцентом А. А. Москаленком, вирушила пішки на Сухумі, основна ж частина колективу розмістилася в ешелоні. Всі були впевнені, що завтра ранком будуть у Туапсе.

Прибули на станцію Білореченку, яка була забита військовими ешелонами, а далі дороги нема — зруйнована фашистськими літаками. Від військових дізналися, що вони з Армавіру, і що Армавір оточений німцями і горить. "Мені від цього повідомлення просто потемніло в очах — до Армавіра рукою подати, — пише М. П. Савчук, — піднімаю на ноги колектив. Готуйте, — кажу, — на всяк випадок вузли, які б можна було нести пішки і в крайньому випадку, якщо німці будуть наближатися, будемо переправлятися через річку Білу і пішки добиратися до Сухумі. А тут загули паровози — тривога... — наліт" [1, с. 109].

Залізницю відремонтували тільки 7-го серпня і стало можливим подальше просування. Пізніше з'ясувалося, що до університетського ешелону на Білореченці було причеплено два військових вагони, які охороняли декілька офіцерів і червоноармійців. Це, очевидно, і стало причиною того, що ешелон вирвався зі станції одним із перших і не потрапив під масований наліт німецької авіації.

Настав ранок 8-го серпня. З'являються літаки і починають бомбардувати потяг. Ешелон декілька разів переховувався в тунелях.

Університет удруге опиняється на напрямі головного удару фашистської армії. І якщо з Одеси він виходив з майже оточеного міста, то тепер мусить просуватися вздовж лінії фронту. Розпочалась Армавірсько-Туапсинська наступальна операція, 6 серпня німці захопили Армавір і продовжили наступ на Майкоп, Туапсе [11].

Учасниця цих подій Л. М. Савчук пригадує: "По дорозі кілька разів були бомбардування. Паровоз давав короткі часті гудки — пові-

тряна тривога, потяг зупинявся, всі вибігали з вагонів в розсипну, ховалися за деревами і очікували кінця нальоту, скрізь навколо розривалися бомби, було дуже страшно" [12, с. 2].

"Нарешті, децьо першій годині дня, ешелон прибув до Туапсе. І тут нам знову пощастило — завдяки настирливій дії військових наш ешелон через 20 хвилин відправили (...). Це було наше щастя: через хвилин 20–25 після того, як ми залишили Туапсе, на станцію і порт був масований наліт авіації і там, як кажуть, все було змішано з землею. Затримайся ми там ще півгодини, хто знає, чи залишився би хто-небудь з колективу живим..." [1, с. 111, 112].

Прибули, нарешті, до місця призначення. "У Гаграх було тихо і спокійно: прекрасний парк, прекрасне море, прямо у парку всі і розташувалися. Там, під відкритим небом росли мандаринові дерева, і на них висіли зелені плоди. Я пам'ятаю, що усіх це дуже вразило і після всіх хвилювань відразу стало спокійно" [12, с. 3].

Зв'язку з Москвою і українським урядом налагодити не мали змоги. З усіх крупних станцій М. П. Савчук посилав телеграми на їх адресу, щоб сповістити про пересування університету, а відповідей не було. До речі, першу відповідь вони отримали вже у Середній Азії.

Залізниці між Гаграми та Сухумі тоді ще не було, тому постала проблема, як туди переправитися. Адміністрація порту пішла назустріч колективу університету і виділила річковий (колісний) пароплав "Червона Україна", який, ще на початку війни залишив Дніпро і опинився в Чорному морі біля кавказьких берегів.

М. П. Савчук, І. Д. Зубков і С. С. Гурвич (тоді — парторг університету) військовим катером, на якому заступником командира був випускник історичного факультету Одеського університету, виїхали напередодні, щоб підготувати місце для розміщення університету. В Сухумі вони зв'язалися з адміністрацією місцевого педагогічного інституту, і їм запропонували розселити колектив в гуртожитках інституту. "Гуртожитки, — пригадував М. П. Савчук, — знаходилися зовсім близько біля порту, були добре відремонтовані, готові прийняти студентів, але в даний час вони були порожні, і нам на кілька днів дозволили їх зайняти" [1, с. 121].

Наступного дня, за допомогою Сухумського обкому партії, ректор швидко вирішив питання про відправку університету до м. Баку. Пароплав, який привіз людей і все майно, вже майже розвантажили, тому всім було дозволено добре відпочити перед далекою дорогою, і майже весь колектив попрямував на берег моря.

Раптом налетіли німецькі бомбардувальники і почали бомбити порт і місто. "Над портом кружляють літаки. Наш пароплав — бачимо відпливає від порту, але ж в цю мить бомба попадає в нього, і він на наших очах тоне. Це був перший наліт на Сухумі, якого ніхто не чекав. Літаки літали над містом низько і без всякої настороги — не чути було зеніток, не було наших винищувачів і навіть сигналів тривоги" [1, с. 127].

"Літаки вилітали з-за гори, якимось зненацька знижувались низько-низько і відразу починали обстрілювати людей на пляжі з кулеметів. Тоді загинуло багато дітей, яких вивезли з блокадного Ленінграду, і вони тимчасово жили прямо на пляжі, просто неба. Було багато легкопораних і порізаних склом серед наших студентів, але, на щастя, ніхто не загинув" [12, с. 4].

За всю літньо-осінню військову кампанію 1942 року німецькі літаки бомбардували м. Сухумі тільки двічі — 12 й 15 серпня, і саме у цей час Одеський університет опинився тут [11].

"При другому зальоті бомба потрапила в сусідній з гуртожитком будинок, і всі шибки повилітали. Народ переляканий, — пише М. П. Савчук, — до того ж з пароплава не встигли вивантажити все обладнання, і воно разом із ним пішло на дно. Всі ящики, що знаходились на причалі, залишилися непошкодженими, за винятком одного, в який влучила бомба" [1, с. 129].

Л. М. Савчук [12] пригадує: "Коли ми вже знаходилися в Байрам-Алі, почали надходити витягнуті водолазами з пароплава речі, але, звичайно, у жахливому стані. Всі географічні карти були зіпсовані, і оскільки їх треба було просто викинути, а вони всі були наклеєні на полотнину, то усім, хто бажав, роздавали ці карти. Люди відмочували папір, прали тканину і шили собі літні сарафани, плаття, і всі ходили в цьому одязі, тому що тоді купувати було ніде і нічого" [С. 9].

Всі були налякані і збуджені, ніхто не хотів іти до гуртожитку, тому було прийнято рішення негайно, вночі, вибиратися на вокзал, щоб вранці відправитись у подальшу дорогу. Велику допомогу надали представники місцевого педінституту - вони домовилися з місцевим населенням, і невдовзі біля гуртожитку з'явилися дві вантажні машини, а також візки, запряжені віслюками, мулами і навіть кіньми. Вони перевезли університетське майно і речі членів колективу. На ранок університет у повному складі був на вокзалі.

М. П. Савчук [1] писав: "Ось уже закінчують зчеплювати вагони, як тут ранковий наліт на вокзал... Робота закипіла з подвійною енергією. Але через якихось хвилин 15 машиніст знову подає тривожні гудки... Люди ховаються у рівчаках, недалеко від вокзалу.... Потяг готовий, (...), але ж тут знову тривога ..." [С. 131].

"В проміжках між нальотами все вантажили в ешелон, — пригадує Л. М. Савчук, — усе якомога скоріше набили у вагони..., і машиніст поспішно від'їхав від вокзалу. Від Сухумі їхали приблизно півтора або два дні. У Баку було вже спокійно" [12, с. 8].

"По дорозі отримували хліб та картоплю по картках. На великих станціях для біженців відпускали обіди, що складалися з якоїсь юшки чи кандьору, а іноді давали ще й кашу або макарони" [1, с. 132].

Ешелон прибув до Баку. Всі підходи до порту і причали були забиті втікачами. "Тут робилось щось жахливе — самісіньке пекло, — згадував М. П. Савчук, — з такою хіба різницею, що тут не було котлів з кип'ячою смолою, зате було значно тісніше" [1, с. 134]. Мі-

ліція періодично переводила втікачів з одного місця на інше, щоб звільнити проїзд. Декілька разів за день університету прийшлося міняти місце свого розташування на припортовій площі. Всі бачили, що перебратися через Каспійське море неможливо, і вже почалися розмови про те, що, ймовірно, прийдеться залишитися в Баку.

"Адміністрації університету стало відомо, що в Баку знаходиться П. П. Ширшов — нарком морів, який закінчував в Одеському університеті аспірантуру, правда задовго до того, як я став ректором університету. Зате тут був його керівник, професор Ф. М. Породко.

Не пройшло й двох годин, як з'являється І. Д. Зубков і каже, що він зв'язався з П. П. Ширшовим, і нас запрошено завтра о першій годині в кабінет начальника порту. Всі заспокоїлися. Спала денна спека. Почали харчуватися. (...) Для багатьох це був і сніданок, і обід, і вечеря" [1, с. 138].

О першій годині вся адміністрація університету була в приймальній начальника порту. "П. П. Ширшов вийшов до нас. Привітався з Ф. М. Породко і поцілувався з ним. Потім привітався зі мною й І. Д. Зубковим і запросив до кабінету. Я стисло розповів про роботу університету в Майкопі, про другу евакуацію і попросив допомогти перебратися через Каспій.

— Добре, — каже П. П. Ширшов, — це можна зробити" [1, с. 141].

Він тут же наказав негайно перевезти колектив університету на вільний причал і першим же наливним судном відправити до Красноводська. До того ж розпорядився, щоб і у Красноводську колективу допомогли виїхати за призначенням. "Цього ж дня нас перевели на вільний причал і перевезли все обладнання. На причалі колектив розмістився вільно. Після майданчика, з якого нас ганяла міліція, тут був просто рай. З моря тягне прохолодою, можна і вмитися, а за бажанням і скупатися в морі. Привезли навіть окріп для чаю... Просто — благодать.

А наступного дня, до нашого причалу підійшло велике водоналивне судно" [12, с. 6].

"Сіли на пароплав. Радість неймовірна, місцями чутно пісні. Але радість панувала недовго. У відкритому морі шторм і неймовірна хитавиця, усі лежали, усім було погано — морська хвороба. Крім того, на палубі лежали поранені студенти, опікувалась ними дружина доцента С. С. Гурвича — Олена Іванівна, дуже мила і приємна жінка, лікар за фахом. Вона була єдиним медиком в університеті і всіх нас лікувала. По морю ми йшли цілий день і прибули на місце" [12, с. 7].

У Красноводську, як пригадують свідки, всіх вразила страшенна спека, від якої не було куди подітися. Спасало тільки море, у якому сиділи всі від старого до малого всі три дні, поки на станції облаштовували теплушки нарами.

Радісним було те, що нарешті ректор отримав першу урядову телеграму, з якої став відомий подальший шлях — університету було наказано їхати у м. Ашхабад і розміститися на базі Московського

державного університету (МДУ влітку 1942 року було передислоковано до м. Свердловська, москвичі не витримали спеки).

В Ашхабаді прибулих зустріли стримано, маючи негативний досвід перебування тут МДУ, який розв'язував усі питання через голову місцевої влади в Москві. Саме слово "університет" викликало неприємні асоціації. Посилаючись на те, що база МДУ вже зайнята, одеситам запропонували (на вибір) дві точки в Каракумах, куди можна було добратися тільки на ішаках або на верблюдах.

"У зв'язку з такими обставинами ми вирішили, — писав М. П. Савчук, — просити Раднарком направити нас у м. Фрунзе. Така пропозиція дуже сподобалася місцевій владі. Нам пообіцяли, що вирішать це питання з Раднаркомом, допомогли підготувати необхідну документацію, забезпечили на весь подальший шлях продуктами, і в цей же день наш ешелон вирушив до Фрунзе через Ташкент. Всю ніч їхали з невеликою швидкістю, але без зупинок, аж поки не почало сіріти" [1, с. 154].

Цей довгий без зупинок шлях запам'ятався всім. Виникла маса проблем особистого плану. Тісні, необладнані санвузлами теплушки, і ні єдиної зупинки на протязі 7–8 годин. Але іншу половину шляху потяг просувався дуже повільно з частими і довгими зупинками, пропускаючи всі військові ешелони.

"Нарешті, під'їжджаємо до Ташкентського вокзалу. І тут нова несподіванка: зустрічає нас уповноважений Комітету у справах Вищої школи по Ташкенту і повідомляє, що за наказом уряду ми повинні повертатися назад, в Ашхабад. Ми, звичайно, обурились і відразу повертатись не погодилися. (...) Вирішили, що будемо чекати остаточного рішення нашого питання. Тому наш ешелон відправляють за Ташкент, на станцію Келес, заводять на запасну колію в тупик, де він і простояв 33 дні" [1, с. 156].

Саме у цей час — з 10 серпня по 13 вересня — відбувалися оборонні бої на близьких підступах до Сталінграда. І тому не дивно, що раднарком довго не вирішував питання з Одеським університетом.

"Дуже довго стояли на станції Келес, і поступово пристосувалися до цього життя. Залізнична станція ця невелика, є маленький базар, де можна було щось купити. Продовольчих карток майже не було, тому ми обмінювали речі на продукти. У всякому разі там не голодували, біля вагонів розводили багаття і варили якусь похльобку, дуже було багато кислого молока, яке дешево коштувало. І з водою якось влаштовувалися. Звичайно, помитися було ніде, багато незручностей, але все це пережили. Від чого дуже страждали — це страшенна спека, від якої ніде було подітися" [12, с. 9].

Протягом місяця велися переговори між Ашхабадом і Москвою, які закінчилися тим, що уряд СРСР все-таки вимусив місцеву владу розмістити Одеський університет в Ашхабаді.

"Підходить паровоз, забирає наш ешелон, і ми залишаємо станцію Келес. Народ змучений, обезгрошений і у багатьох на прожиток — один хліб та котелок кандьору, який видавали на великих станціях" [12, с. 10].

"У другій половині дня, це було 26 вересня, ешелон зупинився на станції Байрам-Алі. Паровоз відчепили, і він зник у напрямку станції Мари. Виявилося, що Ашхабад дав вказівку залишити і розмістити університет саме тут (...)

Байрам-Алі — це красивий хутір з хорошими одноповерховими будинками, серед яких виросли після революції одно- і двоповерхові. Самого міста — три-чотири квартали вздовж і стільки ж впоперек. Тут міститься чудовий парк з гарним палацом і ще ряд будинків, де розміщується кращий в СРСР нирковий санаторій. У місті є велика бавовняна фабрика з олійним заводом, який виробляє олію з бавовни" [1, с. 163, 166].

Університет розмістили за містом, на відстані двох кілометрів, у приміщенні текстильного технікуму. "Прийшли на територію технікуму. Будинок хороший, непогані й гуртожитки. Окремо є кілька будинків з двокімнатними квартирами, в яких можна розмістити частину професури. Власне, нічого робити, потрібно вивантажуватися" (рис. 6).

Рис. 6. Байрам-Алі. Будинок у якому проживали студенти і викладачі Одеського університету в період евакуації (з 09.1942 до 09.1944). Оригінал (18 × 11,5).

Друкується вперше.

Університет розпочав новий 1942–1943 навчальний рік на місяць пізніше. Швидко привели до порядку учбові приміщення, розпочали заняття з 2–4 курсами і оголосили набір на перші курси всіх факультетів. На початку навчального року студентів в університеті нараховувалось 266 чол., з яких — 99 нового набору. Під кінець першого семестру кількість студентів зросла до 327.

В університеті на той час працювало 8 професорів, 18 доцентів, 32 старших викладачі, 8 асистентів і 16 лаборантів [5].

Умови роботи в Байрам-Алі різко відрізнялися від умов у Майкопі. Це був глибокий тил, куди не залітали ворожі літаки, не було світломаскування.

"Заняття провадили у навчальному корпусі, а весною і восени, коли було тепло, — і просто неба. Лекції і практичні роботи з мікробіології доц. Д. Л. Шаміс провадив у шпиталі-санаторії, де працював за сумісництвом. Там же читав лекції з фізіології людини і тварин та анатомії проф. В. І. Сухарев — директор Сочинського науково-дослідного бальнеологічного інституту, який теж був в евакуації. Для проведення занять він обладнав прекрасні лабораторії. Санаторій знаходився у чудовому парку, можна навіть сказати, ботанічному саду з прекрасним плануванням і багатою колекцією. У цьому парку Н. З. Жаренко і Л. А. Шапошнікова любили провадити заняття з ботаніки, а М. В. Домбровська — з фізіології рослин" [13, с. 3].

В особистому архіві Н. В. Тарнавської зберіглася її залікова книжка (Матрикул) цього періоду роботи університету (рис. 7) і фотографія студентів-біологів IV курсу 1944 р. (рис. 8).

Рис. 7. Матрикул (Залікова книжка) студентки Одеського університету Н. В. Тарнавської 1942–1943 навч. рік. Оригінал (15 × 13). Друкується вперше

Кожен, хто у ті часи був студентом, зазначає, що відвідував не тільки свої заняття. Якщо була змога, то студенти ходили на лекції до викладачів інших факультетів, навіть іноді просили так спланувати розклад, щоб лекції не співпадали. Студенти інших факультетів були постійними слухачами геолога доц. В. О. Горецького, географів доц. О. М. Смирнова і викладача Ф. О. Петруня, із задоволенням відвідували відкриті лекції професорів Д. Г. Елькіна й М. М. Розенталя, доцентів Б. О. Шайкевича і П. І. Збандуто, Л. А. Шапошнікової та ін. [13, 14].

Згідно з навчальним планом, студенти біологи і географи кожен рік проходили польову практику. Влітку в Каракумах дуже спекотно — іноді температура піднімається вище 45 °С, тому практику переносили на весняні місяці. Ботанічними практиками керували доце-

нти І. І. Погребняк і Л. А. Шапошнікова, а геоморфологічною — доцент А. А. Жавжаров [7, 13, 14].

Проблема з неповним укомплектуванням викладацького складу залишилась і в Байрам-Алі. Частково до навчального процесу залучили науковців Сочинського науково-дослідного інституту і Байрам-Алінського ниркового санаторію, але майже у кожному листі до Д. К. Третьякова М. П. Савчук продовжує просити направляти науковців до університету: "Потрібні 2 професори математики, 1 професор фізики. Якщо будуть підходящі кандидатури — дуже Вас прошу порадьте їм, щоб вони звернулися до нас (...). Потрібні також — професор з нової історії і астрономії" [15, 16, 17].

Улаштувалися, хоч і в тісноті, але через деякий час навіть були вдячні, що колектив розмістили не в столиці, а в Байрам-Алі. Тут життя коштувало значно дешевше, ніж в Ашхабаді, що для "двічі втікачів" мало велике значення.

"В університетській касі пусто. Спорожніли й кишені співробітників, які отримали останню заробітну плату ще у Майкопі. Словом, надзвичайно важкі дні" [1, с. 190].

"Такі продукти, як хліб, крупу, бавовняне масло їдальня отримувала вчасно. Я пам'ятаю, варили таку смачну, як нам тоді здавалося, "затируху" (так називався суп з житнім темним борошном). Усі приходили з якимись банками, бідончиками, набирали їжу і несли до гуртожитку, бо в їдальні не було місця, щоб поїсти" [13, с. 2].

Через деякий час всі почали відчувати нестачу м'ясних продуктів. І ось виникла ідея: в пустелі навесні велика кількість черепах, яких, як відомо, споживають, а місцевому населенню їх їсти забороняє релігія. Ризикнули спробувати, спочатку дехто відмовлявся від черепашого м'яса, але ж призвичаїлись.

Кухар спорудив візок з халабудою, в яку запрягали віслюка, і хлопці їхали збирати черепах. Їм допомагали всі, хто був вільний. Щоб студенти не заблукали, їх супроводжував у пустелю літній туркмен, який жив поблизу. Черепах привозили і скидали у велику яму, де вони і жили, і по мірі необхідності кухар їх діставав і готував їжу. Таким чином університетська їдальня мала змогу поза всякими лімітами отримувати високоякісне м'ясо [13].

"Пізніше стали потихеньку на базарі купувати гуртом молодих віслюків. М'ясо виходило 5–6 карбованців за кілограм, тоді як верблюже коштувало 100–120 карбованців. Туркменів це дуже дратувало, тому що Коран забороняє споживати м'ясо віслюків. Намагалися все це робити таємно, але місцеве населення швидко здогадалося про наші витівки, і нас прозвали "ішачниками". У старих віслюків тверде м'ясо, несмачне, а молоді віслюки смачні" [13, с. 4].

"Влітку студенти працювали у місцевих колгоспах. Місцевість там пустельна, від університету до санаторію була довга-довга дорога: ліворуч піски, праворуч піски і ніякої природної рослинності, тільки бавовна, і ми допомагали їй вирощувати і збирати. Бавовна використовувалась і для текстильної промисловості, і для виробництва харчо-

вої рослинної олії. До неї довго звалили, вона мала дуже специфічний запах. Наші хіміки під керівництвом професора В. Д. Багатського розробили технологію її очистки, і, вже рафіновану, її можна було їсти" [6, с. 10].

Університет жив як одна велика сім'я: і студенти, і викладачі разом. Разом же і працювали - копали арики, збирали урюк, заготовляли листя шовковиці на плантації, щоб вигодовувати гусінь шовкопряда, збирали кокони і відвозили до фабрики [13].

Стипендія була дуже маленькою, картки видавали тільки на хліб і дворазове харчування (сніданок і обід). Приходилося підробляти, щоб якось прожити. Дівчата навчилися плести вовняні речі і продавали їх на базарі у м. Мари (30 кілометрів від Байрам-Алі). "Іван Дмитрович Зубков іноді видавав нам спирт, ми його обмінювали на вовну у місцевого населення, і, таким чином, мали матеріал для роботи. Іноді навіть залишалися гроші, і ми купували верблюже сало, яке нічим не гірше за свиняче, і тоді у нас було свято" [13, с. 4].

Весною 1943 р. група біологів на чолі з доцентом Л. А. Шапошніковою відправилася в експедицію в Каракуми. Нав'ючили два віслюки і вирушили пішки. Натрапили на варанів. Розпочалось полювання. Кілька штук піймали, розвели багаття і зварили юшку. Студенти розповідали, що вони ніколи не їли такого ніжного і смачного м'яса [1].

До речі, з вдало знятої шкіри одного з варанів зробили чучело, яке потім привезли до Одеси, і воно і досі знаходиться в Зоологічному музеї.

Дуже швидко Одеський університет став значним науковим і культурним центром на території Туркменської РСР. Колектив провадив велику науково-пропагандистську роботу серед населення. Професори М. П. Савчук, М. М. Розенталь Г. В. Машталер були включені до складу антифашистського комітету при Туркменській Академії наук [2].

Університет здійснював велику допомогу що до виховання наукових кадрів Туркменії. Зразу ж після прибуття в Туркменію університет взяв шефство над працівниками місцевих вищих навчальних і наукових закладів, які не мали спеціалістів з науковими ступенями. Цих працівників постійно консультували, приймали кандидатські іспити, керували виконанням дисертаційних робіт. За два роки в Байрам-Алі у спеціалізованій раді університету захистили кандидатські дисертації 11 — туркменських науковців, більшість з яких (7 осіб) були туркменами за національністю. Серед них — перша жінка-туркменка Аширова Анна Ашировна, яка захистила дисертацію на ступінь кандидата біологічних наук. Це було великою допомогою союзній республіці в підготовці національних наукових кадрів, за що керівні особи і конкретні організації були дуже вдячні університетові [1, с. 194].

Професорсько-викладацький склад університету, крім педагогічної роботи, надавав великої уваги питанням вивчення і розвитку виробничих сил Туркменії, активно підключився до вирішення деяких го-

сподарських проблем, породжених війною. Так, за допомогою хіміків було організовано кустарне виробництво з очерету грубого паперу, в якому була велика потреба. Фізики і хіміки допомагали залізниці ліквідовувати недоліки у нових паровозів (проф. Є. А. Кирилов, В. Д. Богатський). Професори хімічного факультету В. Д. Богатський та М. С. Цонєв працювали над проблемою рафінування бавовняного масла, використання бентоніту для виробництва мила, а також над добуванням дубильних речовин з місцевих рослин; доц. С. Я. Коган — над вивченням механізмів утворення і будови алкідних смол, а також над виготовленням взуттєвого та колісного мастил з місцевої сировини. (...). Географи на чолі з деканом, доцентом О. М. Смирновим досліджували надра Марійської області [3].

Велику роботу провадили науковці історичного та філологічного факультетів (проф. М. М. Розенталь, доц. Г. І. Глядковська, Є. В. Сизоненко та ін.).

Значну науково-дослідну роботу виконали за ці роки біологи. Так, мікробіологи допомагали харчовій промисловості. Доц. Д. Л. Шаміс і О. Є. Савчук розробили методику отримання дріжджів для кондитерського та харчового виробництва, налагодили виробництво квасу, пива та інших безалкогольних напоїв з місцевої сировини [1].

Доц. Л. А. Шапошнікова вивчала лікарські рослини Туркменії, доценти І. І. Погребняк та Н. З. Жаренко — флору Туркменської РСР, проф. М. П. Савчук — біологію москітів — переносників хвороб.

Ю. О. Амброз [14] пригадує: "Всім дуже досаждали комахи. Більше за все ми боялися укусів отруйних каракуртів і фаланг, а постраждало чимало з нас від москітів — переносників лейшманій, які викликають шкіряну хворобу — пендинську виразку (пендинку)" [С. 9].

Особливо цікаву і важливу комплексну роботу провадила науково-дослідна група, до складу якої входили біологи, хіміки і фізики (М. П. Савчук, Ф. М. Породко, Л. А. Шапошнікова, В. Д. Богатський, К. К. Демидов та ін.) сумісно зі співробітниками Сочинського науково-дослідного бальнеологічного інституту.

Завдяки такому співробітництву були досліджені і вже тоді частково використані курортні ресурси Туркменії. Досліджували вплив грязі озера "Солоного" на регенерацію, що було використано в місцевому санаторії для лікування і реабілітації поранених бійців. Вивчали вплив аричної води на діурез, що складало інтерес для ниркового санаторію, досліджували значення сонячної радіації для загоєння ран [2, 3].

"З 16 науково-дослідних робіт, що були заплановані на 1943–1944 рік, 11 визначені Комітетом у справах вищої школи СРСР особливо важливими і рекомендовані до планів головних тем вузів" [3, с. 11].

Колектив університету включився також у громадсько-політичну роботу, що виходила далеко за рамки Байрам-Алі і досягла навіть Ашхабаду. В обласному центрі — Мари — силами університету організовано вечірній Університет марксизму-ленінізму. Кваліфіковані до-

повідачі читали лекції на різні теми не тільки в межах Марійської області, а й досить часто запрошувались до Ашхабада [1, 16].

Рис. 8. Група студентів біологічного факультету Одеського університету в Байрам-Алі. 1944 р. Оригінал (6 x 5). Друкується вперше.

Відповідальні працівники Туркменської РСР швидко змінили своє відношення до Одеського університету і прагнули, де можна, допомогти колективу. Дізнавшись, що більшість студентів і викладачів не мають теплового одягу, уряд Туркменії виділив для університету значну партію кожухів-полубубків, дуже теплих і зручних. "Словом, університетський народ одівся ніби в якусь своєрідну форму — майже всі в кожухах. А роздобувши валянки і шапки-ушанки, можна було мандрувати майже на полюс" [1, с. 176].

Уже в середині першого семестру навчальна робота увійшла в норму. До складу студентів було прийнято багато фронтовиків, які до війни вчилися в інших навчальних закладах СРСР. Був остаточно затверджений штатний розклад. Ще й досі у ректора була надія, що можливо, хтось із штатних викладачів добереться до Байрам-Алі, тому на постійні посади, в тому числі завідувачів кафедр, призначень не відбувалося [18].

Кількість студентів у 1943-1944 навчальному році зросла до 447 чол. Набір збільшився у два рази [5].

Наступив 1944 рік. Німецькі війська терпіли поразку на всіх фронтах. Всім було зрозуміло, що недалеко той день, коли Одеський університет буде повертатися до дому. Н. В. Тарнавська пригадує: "У нас у всіх був піднесений настрій, радість на душі. Ми жили надією, що скоро повернемося до дому, в Одесу, настане нормальне життя, що скоро будемо спати не на підлозі, а на справжнісінькому ліжку, що будемо пити солодкий чай з хлібом. Це були наші мрії. А мріяли ми багато, пригадували всі минулі події і мріяли..." [13, с. 1].

Десятого квітня 1944 р. Радянська Армія звільнила Одесу. Це був особливо щасливий і радісний день. На урочистих зборах колектив вирішив закінчувати навчальний рік в Байрам-Алі і після цього повертатися в рідне місто — Одесу.

М. П. Савчук і І. Д. Зубков вилетіли до Одеси, але ж Одеський аеропорт був ще замінований, і літак посадили на військовий аеродром поблизу с. Березівка. До Одеси добиралися на перекладних, і "в другій половині дня (десь о 14-й годині) 13 квітня ми в'їхали на Пересип. Враження — руїни. А коли під'їхали до Пересипської церкви, почули дзвони — був Великдень" [1, с. 208].

Про свої перші враження Микола Панасович пише у листі до сім'ї: "Знищено до тла вокзал і порт, знищена школа Столярського, деякі вузи і ряд будинків. Який вигляд має університет? На Комінтерна, 2 (Дворянська, 2) і Преображенська, 24 (основні будинки) цілі і цілком придатні для роботи. Зберігся також лабораторний корпус органічної хімії і майже весь корпус фізичного факультету, за винятком великої фізичної аудиторії, що знищена разом з хімічним корпусом. Географічний факультет сильно пошкоджений і вимагає капітального ремонту. (...) З реєвакацією справа така: у перших числах липня, після закінчення навчального року, будемо вирушати" [19, с. 1, 2].

Комітет у справах вищої школи призначив М. П. Савчука уповноваженим по Одесі, і на його плечі додатково лягла відповідальність за організацію навчального процесу в усіх вузах Одеси.

З підготовкою навчальних корпусів до прийому студентів виникло багато проблем, які треба було терміново вирішувати. М. П. Савчук пише: "У вікнах навчальних корпусів не було жодного скла, і не було надії, що воно з'явиться. Я дав розпорядження виймати скло з лабораторних шаф і склити вікна. З цього положення вийшли — принаймні в лабораторіях і аудиторіях не буде протягів і зимою не буде задувати метелиця" [1, с. 235].

Подібних проблем прийшлося вирішувати кожен день сотні й не тільки в університеті, а й в усіх вузах міста. Незважаючи на це, вже через тиждень, після приїзду ректора, в Одесі розпочався навчальний процес. "В університеті, тут в Одесі, почали заняття 21.04. Є 360 студентів і чоловік 50 наукових співробітників," — пише Микола Панасович до Байрам-Алі [19, с. 2].

"Травень, червень та липень проходили в упорядкуванні навчальних приміщень, лабораторій для підготовки їх до нового навчального року. Хоч в основному університетське майно збереглося, проте воно було розкидане по усьому місту і все це потрібно було повернути на свої місця. Настав серпень. Оголошено набір студентів на перший курс всіх факультетів, і я виїхав в Туркменію через Київ, Москву" [1, с. 236].

Таким чином, травень і червень місяці університет працював одночасно в двох місцях: основний склад університету — в Байрам-Алі, а досить обмежений склад — в Одесі.

У Києві, в РНК України, М. П. Савчук отримав "Уповноваження" на реевакуацію університету і виїхав у Байрам-Алі за колективом [20].

У кінці серпня 1944 р. Ашхабадська залізниця сформувала прекрасний ешелон з пасажирських вагонів для людей і товарних — для обладнання, бібліотеки та інших господарських речей. Завершувала ешелон вантажна платформа з тюками білої, як сніг, вати для матраців, яку нам подарувала місцева влада, коли дізналася про стан речей в Одесі. В одну теплушку вмістили навіть ішака, який вірно слугував за важких внутрішніх перевозок і, зокрема, у доставці продуктів зі складів міста.

Були влаштовані дуже теплі, сердечні проводи, університет вирушив до Одеси, куди прибув у перших числах вересня. "Ашхабадською дорогою наш ешелон, — пригадував М. П. Савчук, — було задокументовано як спецпоїзд, і ми мирно, хоч не досить швидко, слідували на Соль-Ілецьк, Харків, Одесу. До Одеси прибули в перших числах вересня" [1, с. 234].

"Після приїзду довго чекали на транспорт. Весь день просиділи на станції Одеса-мала. Вокзал і всі колії були зірвані. Пізно ввечері за нами подали трамвайну вантажну платформу, і поступово всіх перевезли. Нашої радості не було кінця, коли ми опинилися в аудиторіях першого поверху головного корпусу" [13, с. 2].

1944–1945 навчальний рік був дуже важким, майже цілу зиму не було палива, і лекції читали (а студенти слухали) у зимовому одязі і в шапках. Карткова система, нестача всього, холод і голод. Гуртожитки не опалювались, вода у кімнатах замерзала, але ж колектив переборював всі труднощі, і робота проходила більш-менш нормально [1, 13].

"Університетський люд пишається тим, що переборів неймовірні труднощі і вийшов переможцем, що він єдиний з українських університетів, який організовано евакуювався з Одеси, рік успішно працював на Північному Кавказі, вдруге успішно евакуювався ще в скрутніших умовах, а після звільнення м. Одеси реевакуювався і знову включився в нормальну роботу" — писав у свій час М. П. Савчук [1, с. 200].

Пишається цим і сьогодні кожен викладач, кожен співробітник, кожен студент Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, бо саме завдяки героїзму нашого колективу в ті буремні роки сьогодні наш університет має нагоду гідно зустрічати своє 140-річчя, відзначити свої успіхи і досягнення.

Автор глибоко вдячний усім, хто допомагав йому у відтворенні одного з найскладніших періодів в історії існування Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Література

1. *Савчук М. П.* Подорож з Одеси до Байрам-Алі і назад (1941–1944). Рукопис. Родинний архів М. П. Савчука, 1967. — 241 с.
2. *Савчук М. П.* Одеський державний університет в дні Великої Вітчизняної війни (1941–1945): План оповідання. Рукопис. Родинний архів М. П. Савчука, 1960. — 20 с.
3. *Савчук М. П.* Одеський державний університет в дні Великої Вітчизняної війни (1941–1945): Текст доповіді. Рукопис. Родинний архів М. П. Савчука, 1965. — 12 с.
4. *Інститут Архівознавства АН України.* Фонд — 174, Опис — 1, Од. зб. — 168. — Б. Д. (1943).
5. *Історія Одеського університету за 100 років.* К.: Вид-во КДУ, 1968. — 424 с.
6. *Інститут Архівознавства АН України.* Фонд — 174, Опис — 1, Од. зб. — 119. — 10.05.1942.
7. *Інститут Архівознавства АН України.* Фонд — 174, Опис — 1, Од. зб. — 154. — 10.03.1942.
8. *Інститут Архівознавства АН України.* Фонд — 174, Опис — 1, Од. зб. — 154. — 03.12.1941.
9. *Інститут Архівознавства АН України.* Фонд — 174, Опис — 1, Од. зб. — 154. — 02.03.1942.
10. *Інститут Архівознавства АН України.* Фонд — 174, Опис — 1, Од. зб. — 119. — 10.05.1942.
11. *Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг.: Краткая история.* — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Воениздат, 1984. — 560 с.
12. *Савчук Л. М.* Евакуація Одеського державного університету в період Великої вітчизняної війни (1941–1945). Стенограма інтерв'ю. Рукопис. Архів автора, 2004. — 13 с.
13. *Тарновская Н. В.* Байрам-Али (1943–1944). Стенограма інтерв'ю. Рукопис Архів автора, 2002. — 5 с.
14. *Амброз Ю. А.* Единство фронта и тыла. (В далеком Байрам-Али) / Времена и годы: (воспоминания ветеранов войны и труда Одесского университета). — Одесса: Астропринт, 1998. — Вып. 1. — 144 с. С. 7–13.
15. *Інститут Архівознавства АН України.* Фонд — 174, Опис — 1, Од. зб. — 154. — 05.11.1943. (19 зв.).
16. *Інститут Архівознавства АН України.* Фонд — 174, Опис — 1, Од. зб. — 154. — 16.05.1942. (10 зв.).
17. *Інститут Архівознавства АН України.* Фонд — 174, Опис — 1, Од. зб. — 154. — 28.01.1943. (13 зв.).
18. *Наказ ВКДВШ № 1742-к, 03.07.1943.* Ориг. Личное дело, Л. 20. Родинний архів М. П. Савчука.
19. *М. П. Савчук.* Лист до родини в Байрам-Алі 25.04.1944. Ориг. Личное дело, Л. 23. Родинний архів М. П. Савчука. — 2 с.
20. *Уповноваження Ради Народних комісарів України №43/2514 від 08.07.1944.* Ориг. Личное дело, Л. 25. Родинний архів М. П. Савчука.
21. *Довідка про евакуацію Одеського державного університету до м. Осипенко 26.07.1941.* Ориг. Личное дело, Л. 1. Родинний архів М. П. Савчука.

В. А. Кузнецов ¹, ст. преп.,

В. Н. Тоцкий ², д-р биол. наук, проф., зав. каф.

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,

¹ кафедра ботаники,

² кафедра генетики и молекулярной биологии,

ул. Дворянская, 2, Одесса, 65026, Украина

**ОДЕССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. И. И. МЕЧНИКОВА В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ВОЙНЫ 1941–1945 ГГ.**

Резюме

На основании изучения архивных материалов Института архивоведения АН Украины и личных архивов бывших студентов и преподавателей Одесского университета, а также свидетельств очевидцев рассмотрены особенности функционирования Одесского университета в условиях эвакуации в г. Майкопе (Адыгейской АО) и г. Байрам-Али (Туркменской ССР). Впервые публикуются документы, освещающие работу Одесского университета в тот период (1941–1944 гг.)

Ключевые слова: история, Одесский университет, эвакуация.

V. A. Kuznetsov ¹, **V. N. Totskiy** ²

Odessa National Mechnickov University, Department of Botanical,

Department of Genetics and Molecular Biology.

Dvoryanskaya St., Odessa, 65026, Ukrain

**ODESSA STATE UNIVERSITY AFTER I. I. MECHNICKOV IN THE
PERIOD OF THE GREAT PATRIOTIC WAR (1941–1945)**

Summary

The peculiarities of Odessa University functioning in evacuation were studied on the basis of the archive materials supplied by Ukrainian AS archive Institute as well as evidence of former students and teachers of Odessa University. The University of Odessa was evacuated to Maikop (Adygeiy AR) and Bayram-Aly (Turkmanian SSR).

The documents describing Odessa University work in the period of 1941–1944 are published for the first time/

Keywords: history, Odessa University, evacuation.